

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ

(Վ Ե Ր Չ)

Դ

Սալմաստի հայերի հոգևոր վարչութիւնը.— Գահանաները.— Նրանց բարոյական և տնտեսական վիճակը.— Նրանց դիրքը.— Եկեղեցիները.— Եկեղեցիների տնտեսական վիճակը.— Երէջքի տիները.— Եկ. կալուածները.— Վանքերը.— Դէքիկը.— Հասարակական հիմնարկութիւնները.— Գլրոցները.— Նրանց տնտեսական և բարոյական վիճակը.— Նրթական գործը անցեալում.— Նրթական գործիչները.— Տեղական ոյժը.— Վենտրոնական դպրոցի խնդիրը.— Սղջկանց ուսումնարանները.— Հայ-գերմանական որբանոցը Ղաւաթարում 1897 թուին.— Վաթոլիկ միսիօնարների ուսումնարանը Հաֆթուանում.— Վենետիկի Միսիթարեանների ուսումնարանը Սաւալում.— Սալմաստի կանանց բարեգ. ընկերութիւնը.— Գր.— ընթերցարանները. թատրոնը:

Սալմաստը, իբրև Ատրպատականի թեմի ամենաբազմահայ գաւառ, առանձին փոխանորդութիւն է կազմում: Սալմաստի բազմաչարչար ժողովուրդը պարսիկ պաշտօնեաների ոտնձգութիւններից ազատուելու համար, շարունակ կարիք է զգացել արթուն, աչալուրջ և գործունեայ փոխանորդների, որոնք իրանց երբեմնակի բողոքներով, յաջողել են սանձահարել այս ու այն պարսիկ պաշտօնեայի կամայականութիւնները, ժողովրդին պաշտպանել են զանազան զրպարտութիւններից և ոտնձգութիւններից: Ներկայումս առաջնորդական փոխանորդի և գործակալի պաշտօն է վարում սալմաստեցի մի քահանայ, որ մի ծերունի, բարեմիտ, խեղճ, տգէտ անձն է, բոլորովին անկարող Սալմաստի փոխանորդի ծանր պաշտօնը կատարելու:

Սալմաստի 27 կանգուն եկեղեցիները ունեն ընդամենը 21 քահանայ: Հաֆթուան, Փայաջուկ, Մահլամ գիւղերից իւրաքանչիւրն ունի 3 քահանայ, Սառնա և Սարա՝ երկ-երկու, մնացածները՝ մէկ-մէկ, իսկ մի քանի փոքր գիւղեր առանձին քահանայ չեն պահում: Միջին հաշուով իւրաքանչիւր քահանային 80 տուն ծովս է ընկնում: Միջին հաշուով իւրաքանչիւր քահանայի տարեկան եկամուտը հաւասար կը լինի մօտաւորապէս 130 ուլըլու: Քահանաները՝ չնչին բացառութեամբ հող ունեն:

Սալմաստի հայ քահանաները բոլորն էլ տգէտ, անուսում և իրանց կոչման անարժան մարդիկ են։ Նրանցից վեցը յայտնի գրեաց՝ «Թուղթ ըշկացող» են. երկուսը յայտնի գինեմոլ, մէկը հռչակաւոր երազատես և սրբախօս։ Քահանաների մեծ մասը աղբակեցիներ են, որոնք մէկ-երկու տարի այս ու այն վանքում կարդալուց յետոյ, Սալմաստ գաղթելիս, եկեղեցիներում տիրացութիւն են արել և ապա քահանայ ձեռնադրուել։

Քահանաները ժողովրդի մէջ, ինչպէս նաև մասամբ կառավարութեան առաջ, բաւական բարձր դիրք և ազդեցութիւն ունենալու հիւղական ժողովներում քահանայի ներկայութիւնը անհրաժեշտ է, մի որ և իցէ վճիռ կայացնելու ժամանակ քահանայի ձայնը գերակշռող է։ Հարկաւոր է դատարան գնալ, քահանան պէտք է առաջնորդի ժողովրդին, խնդրագիր, բողոքագիր պէտք է ներկայացնել բարձր իշխանութեան, քահանան նախ պէտք է ստորագրի, մուրհակները քահանաներն են գրում։

Տարէցտարի քահանաների դիրքն ընկնում է Սալմաստում, ինչպէս կառավարութեան նոյնպէս ժողովրդի առաջ, մասամբ քահանաների ապիկարութեան, մասամբ էլ պարսկական կարգերի չնորհիւ։ Հոգեւորականութեան փոխարէն հետզհետէ առաջ է անցնում վաճառականական դասակարգը։

Քահանաների և ժողովրդի միջև վէճ ու կռիւն անպակաս է, որոնք առաջ են գալիս քահանաներին զանազան ծիսակատարութիւնների համար վարձատրելու ժամանակ։ «Չենք կարող ապրել, առարկում են քահանաները—ժողովուրդն իր պարտքը չէ ճանաչում, ինչպէս որ հարկն է մեզ չէ վարձատրում»։ «Հիմիկուայ քահանաները—զանգատուում է ծխականը—Աստուած ազատի, խօսքահանայ չեն, սաստիկ ագահ են, ինչքան էլ վարձատրենք դարձեալ դո՛ւ չեն լինիլ. ո՞վ էր տեսել որ քահանան պսակի հսոմար 15—20 դրան (3—4 ուլլի) հարկ վերցնի, առաջ ժամանակները 2—3 դրան տալիս էինք տէրտէրին, նա հազար անգամ էլ չնորհակալութիւն էր յայտնում. իսկ սրանց, տալիս ենք, չենք տալիս, միշտ գանգատ ենք լսում»։

Բնորոշը այն է որ ժողովուրդը չէ զանգատուում քահանաների ապիկարութիւնից, անարժանութիւնից կամ անվայել ընթացքից, ոչ «Մեր տէրտէրը, Աստուծ կարգը հաստատ պահի, շատ ուսումով ի, ժամի թղթերը ջրի պէս կարգալի, աղէկ ձայն ունի, երազլիսանից աղէկի խառլընալի, թուղթ ըշկալումէջ էլ ղօշաղ ի, ամա մէ խաօրաթը վատի,—անկուշտ ի, անկուշտ»։ Ժողովուրդը, քահանաների ազանութիւնից զանգատուող ժողովուրդը, ներկայումս կամենում է քահանային վարձատրել այն չափով, ինչ չափով «առաջի տարիները», մոռանա-

լով որ ինքը ծխականը, ինչպէս մենք ցոյց տուինք, եթէ սրանից 10 տարի առաջ կարողանում էր 50 ռուբլով ապրել, հիմի 5×50 ռուբլի պէտք է ծախսի, որպէս զի գոնէ այն ժամանակուայ պէս ապրել կարողանայ:

Սալմաստում ներկայումս կան 27 եկեղեցի: Ընդհանրապէս քարաշէն են եկեղեցիները և կամարակապ, վերանորոգուած անցեալ դարի ընթացքում, մութ են և առհասարակ խոնաւ: Կտուրները չըջապատուած են 1—2 արշին քարաշէն պատով, որոնց վրայ կան բազմաթիւ ծակեր: Բարբարոսների աւարառութեան ժամանակը ժողովուրդը հաւաքւում էր եկեղեցի, իսկ կոռուղ ուժերը բարձրանում էին կտուրն ու պատնէշների յետեր պաշտպանուելով, հրացան արձակելու հնարաւորութիւն էին ունենում այդ պատերի վրայ բացուած ծակերի միջով: Կան այնպիսի մեծ ծակեր այդ պատնէշների վրայ, որոնց միջով կարելի է մի քանի փութ ծանրութեամբ քարեր արձակել դէպի ներքեւ: Իր ձևով, մեծութեամբ, առաստաղի մէջ գտնուող գաղտնի անցքերով, պահարաններով ու ջրամբարներով նշանաւոր է Դրիշկ ս. Աստուածածին եկեղեցին *):

Սալմաստի եկեղեցիները հասոյթների կողմից շատ աղքատ են և ընդհանրապէս զուրկ են անշարժ կալուածներից: Փաստերը ցոյց են տալիս որ եկեղեցիները փոխանակ հետզհետէ հարստանալու, աղքատանում են և զրկւում իրանց անշարժ կալուածներից: Օր. Փայաջուկի եկեղեցին սրանից մի քանի տարի առաջ ունէր մօտ 1500 քառ. արշին տարածութեամբ մի արտ. իսկ այժմ դա սեփականութիւն է դարձել գիւղի հարուստներից մէկին: Նոյն եկեղեցին ունէր մի ընդարձակ բակ, այժմ այդ բակի տեղը կանգնել է գիւղացիներից մէկի տունը:

Կալուածների, ինչպէս նաև եկեղեցական միւս հասոյթների հետ՝ երէցփոխները ինչպէս կամեցել են, այնպէս էլ վարուել են և վարւում են մինչև այժմ: Եթէ փոխանորդը կամ Ատրպատականի առաջնորդը Սալմաստում եղած ժամանակ հաշիւ չը պահանջեն երէցփոխներից, եկեղեցու հաշիւները կը մնան անքննելի: Ժողովուրդին հաշիւ տալու սկզբունքը գոյութիւն չունի Սալմաստում: Երէցփոխին Առաջնորդարանի կողմից տրւում է մի հաշուեմատեան, բայց միայն երէցփոխներն են իրանց հաշ-

*) Այդ եկեղեցու մեծութիւնը ցոյց է տալիս, թէ իր հիմնարկութեան ժամանակը ո՛րքան շատ ժողովուրդ է ունեցել. այնինչ այժմ հազիւ թէ 30 տուն հայ է մնացել այդտեղ, մինչդեռ Հաֆթուանի եկեղեցին, որ նրա $\frac{1}{3}$ մեծութիւնը հազիւ թէ ունենայ, 300 տնից աւելի բնակիչ ունի: Գաղթականութեան ժամանակը Դրիշկի հայերը գաղթել են, նրանց տեղը բռնել են այժմ թուրքերը:

ուից գլուխ հանում: Երէցփոխի վստահութեան է յանձնուած եկեղեցու հաշիւը: Այն գիւղերում, ուր ժողովուրդը համեմատաբար աւելի միամիտ, երկիւղած է, երէցփոխները աւելի բարեխիղճ են գէպի իրանց պաշտօնը, քան թէ Հաֆթումն, Փայաջուկ, Ղալասար, Սաւրա, Մահլամ և այլ գիւղերում, ուր երէցփոխները եթէ հաշուի մէջ «անգիտութեամբ սխալուեն», քահանաների օգնութեան կը դիմին իրանց սխալն ուղղելու...

Երէցփոխները գաղափար չունեն իրանց իրաւունքի և պարտականութեան մասին, բայց այդ բանում նրանք մեղաւոր չեն, որովհետեւ չը կան գրաւոր կանոններ, որոնք որոշէին նրանց պաշտօնի սահմանը, և ժողովուրդը գիտակցութիւն չունի հասարակական գործերից: Ամեն մի գիւղի երէցփոխ զեկաւարւում է իր խղճի թելադրութեան չափով:

Մի անգամ Սալմաստի գիւղերից մէկի գերեզմանատնից անցնելիս, ինձ ցոյց տուին թէ ինչպէս գիւղացիներից մէկը իր այգու և եկեղեցապատկան հողի սահմանագիծ կազմող առուի ընթացքը մի քանի արշին երկարութեամբ փոխել էր, որով թէ եկեղեցու հողի մի մասը և թէ առուի ափի վրայ տնկուած մի քանի ծառերը, միացրել էր իր բաժնին: Երբ նոյն գիւղի երէցփոխի հետ այդ մասին խօսեցի, նա ինձ իբրև պատասխան ասաց. «Ինձ ի՞նչ, ես այսօր երէցփոխ եմ, իսկ վաղը ոչ. ինչու բողբոջեմ նրա դէմ և «վատամարդ» լինեմ. թո՛ղ խօսեն գիւղի իշխանները»...

Սալմաստեցի հայը բացի իւրաքանչիւր գիւղում մի, նոյն-իսկ երկու (ինչպէս օր. Քէօնա-շըհէր.) եկեղեցի ունենալուց, ունեցել է մի քանի վանքեր և մատուռներ: Կար ժամանակ որ ջերմնոտնդ ժողովուրդը այդ տեղերը գնում էր ուխտի, ուրախութիւն էր անում. իսկ այժմ համարեա թէ բոլորովին դադարել է ուխտագնացութիւնը չնորհիւ վերջին տարիների սալմաստեցու գլխովն անցնող դէպքերի, որոնց ազդեցութեան տակ նա կորցրեց իր ուրախ տրամադրութիւնը:

Սալմաստի վանքերից ամենանշանաւորն է Դէրիկի ս. Աստուածածնի վանքը, որ այժմ աւերակ է բոլորովին: Այդ վանքը գտնուում է Սալմաստից Վան գնացող ճանապարհի վրայ, գաւառի արևմտեան մասում, Քէօնա-շըհէր գիւղից գէպի արևմտահիւսիս 2 ժամ հեռու ընկած մի մեծ ձորի մէջ փռուող լեռնաբլուրի լանջի վրայ, չըղապատուած լեռներով և ձորերով: Օղը պանչելի է, ջրերը՝ առատ, սառն ու վճիտ են, ունի նաև հանքային տաք ջրեր: Մինչև 80-ական թուականների վերջերը վանքը հող չունէր. վանահայրը ապրում էր ուխտաւորների աջակցութեամբ: 1891—92 թուերին Բ. Վ. Թաւաքալեանի վանա-

հայրութեան օրով՝ գլխաւոր աջակցութեամբ Սալմաստի ժողովուրդի և «Սալմաստի կանանց բարեգ. ընկերութեան» մի խումբ բարեմիտ անձինք վանքի համար 500 թիւմանով գնեցին ընդարձակ հողեր։ Մի մօտաւոր գաղափար տալու համար վանքի հողերի ընդարձակութեան մասին, այստեղ եմ դնում վանքի կալուածներին լաւ ծանօթ մի անձնաւորութեան ինձ տուած մի քանի թուեր։ Դէրիկի կալուածներում կարելի է տնկել աւելի քան 3,000,000 բարդի կամ կաղամախի ծառ. բացի դրանից, հացահատիկների մշակութեան յարմար գիւղերում կարելի է ցանել տարեկան 300 բեռը ցորեն, իսկ արօտամարգերում կարելի է պահել աւելի քան 1000 ոչխար ու տաւար։ Վանքն ունի նաև մարմարիոնի հանք։ Վանքի այդ կալուածը գնուած է 500 թիւմանով Քէօհնա-շըհարցի սէիդներից և կտակուած հէնց նոյն օրը Մայր-Աթոռին։

Մեծ ոգևորութիւն էր տիրում Սալմաստում, երբ վանքը նոր էր գնուել. վանքի առաջը սկսեցին ծառեր տնկել, գաղթականներ բնակութիւն հաստատեցին և սկսեցին երկրագործութեամբ ու անասնապահութեամբ զբաղուել, վանքը նորոգուեց (պարսպել չը թոյլատրուեց), միաբանութիւնը բազմացաւ, բայց երկար ճիգ թափելուց յետոյ Տաճկաստանի քրդերը 1894 թուի ամրանը վանքը քարուքանդ արին. միաբանութիւնը և գաղթականները վանքը պաշտպանելու իրաւունք չունենալով, թողին հեռացան։ Այժմ ինչպէս ականատեսները վկայում են, այդ նշւիրական սրբավայրի չէնքը հողին հաւասարած է, վանքի միայն մի պատն է կանգուն մնացել, որի հովանու տակ մնում են միայն մի քանի գերեզմաններ։ Դէրիկի կենսատու ջուրը քուրդըն է խմում այժմ, նա է ծծում նրա սքանչելի թարմ օդը, նա է օգտուում վանքի այդ ընդարձակ կանաչադարձ կալուածներից...

Դէրիկից յետոյ յիշենք Սալմաստի վանքերից ս. Թադէոսի վանքը Հաֆթուան գիւղում. այստեղ էր, որ Խաչիկ վ. Դատեանը 1898 թուին Սալմաստի Կենտր. դպրոցի հիմքը դրեց, բայց չը կարողացաւ գլուխ բերել, կիսատ թողեց և հեռացաւ։ Կան նաև մատուռներ Հին-Քաղաքում (ս. Օհանէս). Սառնայում (Մար-Իւխանա—ս. Յովհաննէս), Զաւաջուկում (Փիրը-չատ) և այլն և այլն։

Խիստ ցաւալի և անմխիթար վիճակի մէջ է գտնուում Սալմաստի կրթական գործը։ Չը նայած որ Սալմաստեցին վաղուց է զգացել ուսման կարևորութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը, բայց մինչև այսօր Սալմաստի գիւղերից ոչ մէկը չէ կարողացել ապահով հիմքերի վրայ դնել մի կանոնաւոր երկրասեան կամ գոնէ

միդասեան ծխական ուսումնարան, Հաֆթուան, Փայաջուկ, Ղալասար, Սաւրա, Մահլամ, Հին-քաղաք, Սառնա, Սահամէրիկ գիւղերը աւելի քան 10 տարի է որ ուսումնարան ունենալու փորձեր են անում, շատ գիւղերում չինուել են ուսումնարանի չէնքեր, շատ կրթական գործիչներ՝ իբրև ուսուցիչ մտել են յիշեալ գիւղերը և տարիներով գործել են, գիւղացիներն էլ բաւական զոհողութիւններ են արել, բայց այդ բոլոր բարոյական ջանքը և նիւթական զոհաբերութիւնը զուր կորել են և այսօր յիշեալ գիւղերի ուսումնարանները նոյն վիճակումն են գտնուում, ինչպէս սրանից 10 տարի առաջ։ Դրա գլխաւոր պատճառը նրանումն է, որ հէնց սկզբից հիմքը սխալ է դրուել։ Ոչ մի դպրոց իր ապագան չէ ապահովել։ Իւրաքանչիւր ուսումնարան սկզբից մինչև այժմ կառավարուել է բացառապէս աշակերտների թոշակով։ Այդ հանգամանքի վրայ առանձին ուշադրութիւն դարձրեց Ատրպատականի առաջնորդ Այվատեան եպիսկոպոսը 1899 թուին, իր դէպի Սալմաստ կառարած ճանապարհորդութեան ժամանակը։ Նա դպրոցները նիւթապէս ապահովելու նպատակով մի քանի միջոցներ առաջարկեց, որոնց մէջ կարևորն էր այն միջոցը, որ տարիներ առաջ գործադրութեան էր առաջարկել հանգ. Մխիթարեան եպիսկոպոսը։ Այդ միջոցը հետևեալն էր. իւրաքանչիւր գիւղացի, մուրհակով՝ պարտաւորուում էր ամեն տարի իր կարողութեան չափով մի ջնչին գումար (2 ուրլի և նրանից բարձր) վճարել եկեղեցուն։ Դա պէտք է շարունակուէր մի քանի տարի, մինչև որ դպրոցն ունենար այնքան դրամագումար, որի տոկոսով կարելի լինէր ապահովել դպրոցի ծախքերը։ Այվատեան եպիսկոպոսի այդ առաջարկութիւնը, թէև սկզբում ընդունելութիւն գտաւ, բայց դարձեալ անգործադրելի մնաց երկու գլխաւոր պատճառով. նախ՝ այդ առաջարկն արուեց մի այնպիսի ժամանակում, երբ սալմաստեցին արդէն տնտեսապէս խիստ վատ վիճակի մէջ էր գտնուում. երկրորդ՝ որ գիւղացիների մէջ վէճեր ծագեցան և մի քանի տղորւկ աղաներ չը համաձայնեցին և ժողովրդի միտքը պղտորելով գործը բոլորովին խանգարեցին։

Ներկայումս շատ թէ քիչ ապահովուած է համարուում Ղալասարի երկդասեան ուսումնարանը, համագիւղացի մի քանի վաճառականների չնորհիւ, որոնք մի որոշ գումար փող բանկին են յանձնել (այդ փողը դարձեալ նրանց է մնում), այդ գումարի տոկոսը յատկացրած է ուսումնարանին։ Հաֆթուանի երկդասեան ուսումնարանը թէև նոյնպէս ապահովուած չէ, բայց պահոււմ է չնորհիւ այն հանգամանքի, որ գիւղը մեծ է և աշակերտների թիւը շատ։ Մնացեալ գիւղերում կամ բոլորովին չը կան ուսումնարաններ, կամ թէ չէ միջոցների սղութեան

պատճառով յանձնուած են այնպիսի ապիկար և անարժան ուսուցիչներ, որոնք սրանից 10—15 տարի առաջ վոնդուեցին Սալմաստի ուսումնարաններէ, իսկ այժմ վերստանձնել են ուսուցչական պաշտօնն ու դպրոցը կառավարում են խալիֆայական մէթօքով:

Սալմաստի կրթական գործի մինչև այժմ կաղիկաղ և անկանոն կերպով շարունակուելու զօրաւոր պատճառներից մինն էլ այն է, որ սալմաստեցիք իրանց դպրոցական կանոնները խիստ կրաւորական դեր են կատարել: Կրթական գործին այս կամ այն կերպ մղում տուողն սկզբից մինչև այժմ եղել են դրսեցիները: Նրանք են մտել այս կամ այն գիւղը և ուսումնարան բացել, աշակերտներ հաւաքել. նրանք են եղել դպրոցին այս կամ այն ուղղութիւն տուողները, ըստ իրանց հայեցողութեան և կամայականութեան: Եւ որովհետև դրսեցի ուսուցիչներն ընդհանրապէս մի կամ երկու տարուց աւելի չեն կարողացել մնալ իրանց պաշտօնում, դպրոցները բառի բուն նշանակութեամբ խաղալիք են դարձել բախտի ձեռքը: Իսկ սալմաստեցիները մինչև այժմ էլ չեն աշխատում իրանց կրաւորական դերից դուրս գալու: Ճաւալին այն է որ համոզուելով թէ դրսեցիները յարմարութիւն չունեն Սալմաստում երկար ժամանակ տեղացիների համար ձեռնառու պայմաններով գործելու, նրանք չեն աշխատում տեղական ուժեր պատրաստելու: Մինչև այժմ Սալմաստում գործող ուսուցիչները շատ չնչին բացառութեամբ դրսեցիներն են եղել:

Տեղական ուժեր պատրաստելու նպատակով վաղուց կարիք է զգացուել Սալմաստում մի կենտրոնական ուսումնարան հիմնելու: Այդ խնդիրը բաւական ուժգին կերպով արծարծւում էր 1894—95 թուերին Սալմաստի թեմական տեսուչ հանգուցեալ Մ. Աւետիսեանի օրով. այդ նպատակով 1897 թուին Ռուսաստանում բնակուող սալմաստեցիներից երկու հոգի նուիրեցին 11,000 ռուբլի: Ինչպէս ասացի վերևում 1898-ին Խաչիկ վ. Դատեանը կենտր. դպրոցի հիմնարկութիւնը ձեռնարկեց, բայց կառավարութեան կողմից արգելքի հանդիպելով, կիսատ թողեց և հետացաւ: Այժմ կենտր. դպրոց ունենալու խնդիրը Սալմաստի շրջանից դուրս է եկել և ընդհանրացել է ամբողջ Պարսկաստանում: Թաւրիզցիները յարմար են տեսնում Թաւրիզում չինել կետը. ուսումնարան. իսկ ոմանք էլ կենտ. դպրոցի համար ամենայարմար տեղը թէհրանն են համարում: Ուրեմն Սալմաստի խեղճ ժողովուրդը իր զաւակներին պէտք է ուղարկի թէհրան կամ թէ Կովկաս՝ միջնակարգ կրթութիւն ստանալու: Շատերը Սալմաստում յարմար չեն տեսնում կենտրոնականի հիմնարկութիւնը այն պատճառով, որ Սալմաստն իբրև Պարս-

կաստանի ծայրերից մէկը, հետու կենտրոնական իշխանութեան հսկողութիւնից, պարսիկ պաշտօնեաների կամայականութեան խաղալիք կը դառնայ: Այդ այդպէս բացատրելուց յետոյ նրանք աւելացնում են, թէ ատրպատականցիները հնարաւորութիւն ունեն իրանց որդիներին Կովկաս ուղարկելու, իսկ Թէհրանի, Ջուղայի աղքատ դասակարգը՝ ոչ: Բայց իրական փաստերն ահա ինչ են ցոյց տալիս: Վերցնենք օրինակ հէնց Ատրպատականի թեմի ամենաբազմահայ, բազմակարօտ Սալմաստի գաւառը, քանի որ մեր խօսքն էլ Սալմաստի մասին է: Վերջին 10 տարուայ ընթացքում Սալմաստից Կովկասի միջնակարգ ուսումնարանները սովորելու գնացել են ոչ աւելի քան 8 հոգի: Դրանցից 4-ը վաճառականների որդիներ են եղել, իսկ 4-ը, հասարակ դասակարգի զաւակներ: Այդ 8 հոգուց 5-ը մտել են մեր հոգևոր դպրոցները և ձրի են սովորել (3-ն աւարտել են, 2-ը դեռ չարժանացել են), իսկ մնացած 3-ը ուսմական միջնակարգ ուսումնարանները (գիմնազիա և րէալական դպրոց): Վաճառականների որդիները պատրաստուում են վաճառականութեան համար. մէկն արդէն դեռ չաւարտած՝ րէալականի IV դասարանից դուրս է եկել և պարապում է յիշեալ զբաղումով, ինչպէս նաև մի ուրիշ վաճառականի որդին, որ աւարտել է Ներսիսեան դպրոցը: Ուրեմն Սալմաստի 10,000 բնակիչ հայերը 10 տարուայ ընթացքում, Կովկաս սովորելու ուղարկել են ընդամենը չորս հոգի հասարակ դասակարգից, այնինչ Թէհրանից 1898 թուին Կովկասի միջնակարգ ուսումնարաններից միայն Գ. ձեմարանում կային 4 աշակերտ: Ծշմարիտ է Ատրպատականից Կովկաս գնալը աւելի հեշտ է, քան թէ Թէհրանից և ես հէնց այժմ կարող եմ Կովկասում ցոյց տալ միմիայն Բաֆֆիի ծննդավայր Փայաջուկ գիւղից 18 հոգի 12—16 տարեկան պատանիներ, որոնք, սակայն, ոչ քե դպրոցում սովորում են, այլ քրիստոնէական թափում իրանց ծնողների նիւթական կարիքը հոգալու համար: Եւ այդ պատանիները Սալմաստի ամենահարուստ գիւղերից մէկի զաւակներ են:

Իգական սեռի կրթութեան կարեւորութիւնն էլ զգայել են սալմաստեցիք, և երբեմն ունեցել են Հաֆթուանում, Փայաջուկում, Ղալասարում աղջկանց ուսումնարաններ, բայց դրանցից մնում է միայն Ղալասարինը, որ իր գոյութիւնը պահպանում է չնորհիւ «Սալմաստի կանանց բարեգործական ընկերութեան»: Դպրոցը ունի մի վարժուհի (150 ռ. ոռճիկով) և միացած է տղայոց ուսումնարանի հետ:

1897 թուին հայ որբերին օգնող գերմանական ընկերութիւնը (Hilfsbund) յանձին Ե. Լեպսիուսի, Սալմաստի Ղալասագիւղում, Թիւրքիայից Սալմաստ ապաստանող որբերի համար

բաց արաւ մի որբանոց, որ սակայն մի տարի հազիւ կարողացաւ գոյութիւնը պահպանել, որբանոցի լիազօր վերատեսուչ պատետօր ֆօն Բէրգմանի և տնտեսական-ուսումնական մասի կառավարիչ և ուսուցիչ Մ. Բաղդասարեանի միջև պատահած խռովութիւնների պատճառով։ Որբանոցը տեղափոխուեց Սալմաստից Խոյ, ուր մնաց մինչև անցեալ տարի։ որբանոցում խնամուում և սովորում էին 100-ի չափ որբեր և որբուհիներ։ Իսկ այժմ աւելի պակաս է նրանց թիւը։

Խօսելով Սալմաստի կրթական հիմնարկութիւնների մասին, յիշեմք այստեղ նաև ամերիկացի միսիօնարների դպրոցը Հաֆթուան գիւղում։ Կար ժամանակ, որ այդ միսիօնարները բաւական ոգևորութեամբ աշխատում էին իրանց պրօպագանդան առաջ տանել, դպրոցն էլ բաւական վայելուչ դիւքի մէջ էր։ Իսկ այժմ շատ աննախանձելի վիճակի մէջ է գտնւում միսիօնարների դպրոցը, որի ղեկավարութիւնը յանձնուած է մի թերուս հայի։ Միսիօնարների մինչև այժմ թափած ջանքերի և ձեռք բերած արդիւնքի վրայ նայելով, պէտք է ասել՝ «դուր ջանք և անօգուտ վաստակ»։

Վենետիկ Մխիթարեաններն էլ մի վանք-ուսումնարան ունեն Սաւրայում։ Բաւական աննախանձելի վիճակի մէջ է գտնւում այդ հիմնարկութիւնը, որ մինչև այժմ գէթ չնչին չափով չէ կարողացել արդարացնել Մխիթարեան Միաբանութեան յոյսը։ Իսկ մնաս տուել է թէ՛ Մխիթարեաններին և թէ՛ սաւրացիներին՝ առաջիններին նիւթապէս, իսկ վերջիններին բարոյապէս։ Բաւական է յիշել միայն Մ. Վ. Նազարեանցի անունը, որ մինչև 1890 թիւը իբրև ներկայացուցիչ-պրօպագանդիստ գործում էր յիշեալ գիւղում։ Բոլորովին նրա հակապատկերն էր ներկայացնում իր բնաւորութեան չիտակութեամբ, ազնւութեամբ նրա յաջորդ՝ Ալեքսանդրօպօլում ծնուած Արիստակէս վարդապետը, որ սակայն մի տարի հազիւ թէ կարողացաւ մընալ այդ պաշտօնում և չբաւորութեան մէջ թքախտի զոհ գընաց անցեալ 1900 թուի դեկտեմբերին։

Այժմ փոքր-ինչ էլ ծանօթանալք Սալմաստի միւս հասարակական հիմնարկութիւնների հետ, որոնց մէջ աչքի ընկնողն է «Սալմաստի կանանց Բաֆֆի-բարեգործական ընկերութիւնը», հիմնուած 1888 թուին Ղալասար գիւղի կանանց նախաձեռնութեամբ։ Սալմաստի տիկիւնների ընկերութեան ծրագիրն ընդարձակ և օգտակար է—ուսումն տարածել Սալմաստի իգական սեռի մէջ—բայց ծրագիրն ուսումնասիրելու համար միջոցները սուղ են։ Մինչև այժմ միայն հարուստ Ղալասար գիւղումն ու-

նեն մի փոքր աղջկանց ուսումնարան։ Ընկերութեան անդամուհիները բացառապէս սարմատեցի հայուհիներն են։

Սարմատում կան նաև մի քանի գրադարան-ընթերցարաններ, որոնց մէջ ամենակարևոր տեղը բռնում է Հաֆթուանի «Գրասիրաց» ընկերութեան գր.-ընթերցարանը, հիմնուած 1886 թուի մարտի 16-ին, յիշելու միշտ արժանի Վ. Գօլօշեանի եռանդուն նախաձեռնութեամբ։ Գրադարանը ունէ աւելի քան 1000 կտոր գիրք։ Շատ վտանգներ են անցել գրադարանի գրքերու։ Մի քանի անգամ ընկերութիւնը լուծուել և վերակազմուել է։

Հաֆթուանից յետոյ երկրորդ տեղը բռնում է Ղալասարի «Արծրունի» գրադարան-ընթերցարանը, հիմնուած է 1898 թուին, նոյն գիւղում այժմ ուսուցիչ պ. Ս. Թադէոսեանցի եռանդուն ջանքերի շնորհիւ։ Ընկերութիւնը զգալի առաջադիմութիւն է ցոյց տալիս հետզհետէ։

1893 թուին Փայաջուկում, ուսուցիչ պ. Ն. Գրիգորեանցի նախաձեռնութեամբ հիմնուած է «Բաֆֆի*» գրադարանական ընկերութիւնը, որ սակայն 2 տարի յետոյ լուծուած է. 1897 և 1899 թուերին թէև կրկին փորձեր եղաւ ընկերութիւնը վերակազմելու համար, բայց ապարդիւն անցան, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Փայաջուկը աւելի քան միւս գիւղերը զուրկ է երիտասարդ ոյժերից. ամբողջ երիտասարդութիւնը օտարութեան մէջ է գտնուում։

*) Փայաջուկը Բաֆֆիի ծննդավայր գիւղն է. այժմ այդ գիւղում մնում է Բաֆֆիեց տունը, որ յայտնի է գիւղում „Միրզանց տուն“ անունով։ Այն սենեակը, ուր Բաֆֆին ապրում էր, մնում է մինչև այժմ, թէև ներսից մի քանի տեղ պատերն ու առաստաղը պատառոտուել են։ Սենեակի պատերը սպիտակ ծեփով ներկուած են և զարդարուած են արևելեան-պարսկական զոյնի և ճաշակի ծաղկանկարներով և պատերի մէջ ամրացած փոքրիկ հայելիների կտորներով։ Առաստաղի կենտրոնում նոյնպէս ամրացած է մի մեծ հայելի, շրջապատուած կահեայ քանդակներով։ Սենեակի արևելեան պատի վրայ բացուած են երկու պատուհաններ, որոնց վերևի կիսակամարած մասը զարդարուած է զոյնգզոյն և զանազանաձև ապակեների կտորներով։ Սենեակի մի անկիւնում դրուած է այն փոքրիկ, ցածրիկ, հնամաշ և հնաձև քառանկիւնի սեղանը, որի վրայ աշխատելիս է եղել Ինքը Բաֆֆին։ Սենեակի հիւսիսային պատից կախուած է տ. Բաֆֆիի նկարել տուած Խրիմեան Հայրիկի և Բաֆֆիի նկարը մի թերթի վրայ։ Սենեակի արևելեան պատի առաջ շինուած է մի փոքր պատշգամբ. պատշգամբի առաջ, բակի կենտրոնում կայ մի գեղեցիկ պարտեզ-ծաղկանոց, որի արևելեան զոյնի բազմազան ծաղիկները ամառը զարդարում են պատշգամբը և սենեակի պատը։

Այժմ կենդանի մնում է Բաֆֆիի ծերունի մայրը, երկու եղբայրները և ինն քորերը։ Բաֆֆիեց տներն ու կալածները կամաց-կամաց ուրիշների սեփականութիւն են դառնում...

Գրադարան-ընթերցարան կայ նաև Մահլամ գիւղում, ուր թէև գրադարանից օգտուողների թիւն աւելի մեծ է քան միւս գիւղերում, բայց որովհետև տեղացիների մէջ չը կայ դեկավարող ոյժ, այդ պատճառով էլ գրադարանը անխնամ վիճակի մէջ է գտնուում:

Ընդհանրապէս Սալմաստի գրադարան-ընթերցարանները դեռևս չափ քիչ յաճախորդներ ունեն, չնորհիւ այն հանգամանքի որ ընթերցասիրութիւն չը կայ այնտեղ:

Սալմաստում երբեմն-երբեմն ուսուցիչների նախաձեռնութեամբ և սիրողների մասնակցութեամբ ներկայացումներ տրուել են: Այդ նպատակով 1894 թուին առաջին անգամ Հաֆթուանում Մ. Աւետիսեանի ջանքերով շինուեց բաւական ընդարձակ թատերասրահ: Փայաջուկում առաջնորդարան կոչուած հին և խարխուլ շէնքի սենեակներից մէկը ծառայում է իբրև դահլիճ ներկայացումների համար: Իսկ Ղալասար գիւղում անցեալ 1900 թուի ամբանը, ուսուցիչ պ. Ս. Թադէոսեանի անխոնջ աշխատութեամբ շինուեց մի կանոնաւոր դահլիճ:

Ե

Սալմաստի հայերի բարքը.—Նրանց վերաբերումը դէպի գաղթականները. երիտասարդութիւնը. ընտանեկան դաստիարակութիւնը.—Սալմաստեցու ֆիզիկականը.—Հիւանդութիւններ. ամուսնութիւնը.—Սալմաստեցի հայունու դիրքը.—Սալմաստի հայաբնակ գիւղերի ձևը:

Սալմաստի հայերը ոչ միայն տնտեսապէս, այլ բարոյապէս էլ յետադիմել են, վարք ու բարքերը Սալմաստում փոխուել, այլանդակուել են: «Ժամանակը շատ է վատացել, գանգատուում է սալմաստեցին, առաջուայ ժամանակները մեր մէջ հասարակական կեանք կար, փոխադարձ վստահութիւնը, սէրը տիրում էր մեր մէջ. եթէ մէկին մի դժբախտութիւն պատահէր, ամբողջ գիւղը կը ցաւակցէր, եթէ մի վտանգ էր սպառնում մէկին, ամբողջ գիւղը մասնակցում էր. Զրօրհնէքի, Զատիկի տօներին, ամբողջ գիւղի տղամարդիկը միասին հաւաքուած սկսում էին գիւղի մի ծայրից միւս ծայրը, առանց աղքատ-հարուստի խտրութեան, շնորհաւորելու դնալ: Իսկ այժմ.—«Այժմ Աստուած ազատի. որդին իր հօրն ուրանում է, հարևանը հարևանի հետ ուղիղ չէ խօսում, ազգական ազգականի հետ թնամացել է, գիւղ գիւղի հետ խոռով է, մէկի ցաւը միւսին ուրախութիւն է պատճառում»: Դա դառն իրականութիւն է որ սալմաստեցին խոստովանում է: Օտարադնացութիւնը, տնտեսական զրութեան հետզհետէ տագնապալի կերպարանք ստանալը, պարսիկ պաշ-

տօնեաների ճշուամները մի խումբ դրսեցիների գործ դրած վայրագութիւնները սալմաստեցի հայի բարքերը փոխեցին, նրան յուսահատեցրին:

Սակայն Սալմաստի հայը զուրկ չէ առաքինութիւններից. նա եղբայրսիրութեան պանչելի օրինակ տուեց Վասպուրականի վերջին սարսափների ժամանակ երբ մի քանի հազար սովալըլուկ գաղթականներ մերկ ու սոված Սալմաստ թափուեցին: Դա այն ժամանակներն էին, երբ մի կողմից պարսիկ պաշտօնեաները գաղթականների պատրուակով հազարներով փող էին կորզում Սալմաստի հայերից, իսկ միւս կողմից հացի արտասովոր թանգութիւնը ստիպում էր նրանց իրանց տները, արտերը գրաւ դնել, կահ-կարասիներ ծախել՝ քաղցից ազատուելու համար: Ահա այդ յուսահատեցնող պայմանների մէջ նրանք առանց թմրուկի, առանց լրագիրների էջերում իրանց անունը անմահացնելու, հնարաւոր եղածի չափ պատապարեցին հալածականներին. հաց տուին նրանց, տեղ տուին այդ թշուառականներին...

Սալմաստում բառի բուն նշանակութեամբ երիտասարդութիւն չը կայ, որովհետեւ պանդխտութիւնը լափում է Սալմաստի ամբողջ երիտասարդութիւնը: Գիւղից գիւղ շրջելիս դուք բացի կանանցից, ծերերից ու մանուկներից մի քանի գաղթական երիտասարդների կարող էք տեսնել:

Սալմաստեցին ֆիզիկապէս պնդակազմ է, սակայն պանդխտութիւնը հետզհետէ Սալմաստում մտցնում է սերունդ այլանդակող արտեր և հիւանդութիւններ:

Մանուկների մէջ զանազան հիւանդութիւններ—տիֆ, չիֆտերիտ, ինֆլուէնցա, ծաղիկ, կարմրուկ յաճախ են պատահում և մեծամեծ զոհեր տանում չնորհիւ այն հանգամանքին, որ Սալմաստում ներկայումս չը կան բժիշկներ, դեղատուն:

Ամուսնութիւն Սալմաստում շատ է կատարւում: 15—20 տարին տղամարդի ամուսնութեան ժամանակ է համարում. իսկ աղջկանց՝ 11—15 տարին: Սալմաստեցուն եթէ ասէք որ տղային կամ աղջիկներին շուտ էք ամուսնացնում, նրանք ձեզ կը պատասխանեն՝ «Ոչ, մեզանում թէ տղան և թէ աղջիկը շուտ են հասնում»:

Խիստ տխուր պատկեր է ներկայացնում ընտանեկան դատարարութիւնը Սալմաստում: Թոթովախօս մանուկի «նախկին խօսքը»-ծնողներին հայդոյելն է: 6—7 տարեկան մանուկը պղծալիկ գող է, ճարպիկ ստախօս և հմուտ հոյհոյող: 10 տարեկան մանուկը՝ աղուէսի պէս խորամանկ: Իսկ 15 տարեկան պատահին հետաքրքրութեամբ մի ինչ-որ բան է փնտռում աղբիւրից

ջուր կրող հարսի իւրփանգի (երեսի քողի) տակ եւ այդ վատ յատկութիւնները մանուկի բնաւորութեան մէջ մտնում, արմատանում են շնորհիւ ընտանեկան կոպիտ բարքերի և փողոցային կեանքի։ Սալմաստեցի մանուկը օժտուած է մտաւոր ընդունակութիւններով, սաստիկ սրամիտ է, արագ ըմբռնողութիւն և նուրբ երեակայութիւն ունի նա։ Բայց այդ ընդունակութիւնները կրթութեան ու դաստիարակութեան բացակայութեան պատճառով կամ մեռնում են սալմաստեցու մէջ կամ զարգանում են ոչ ցանկալի ուղղութեամբ։

Սալմաստի հայուհին համարեա նոյն դիրքն ունի և նոյն իրաւունքն է վայելում ընտանեկան և հասարակական շրջանում, ինչպէս հայ կանանց մեծագոյն մասը Հայաստանում։

Մի կողմից պարսկական-հարէմական կեանքի պայմաններն ստիպում են սալմաստեցի հայուհուն խիստ փակուած կեանք վարել և սահմանափակ իրաւունքներ վայելել, իսկ միւս կողմից տան տղամարդու տարիներով տանից բացակայ մնալու հանգամանքը ստիպում է նրան որոշ չափով ազատութիւն վայելել։ Նա կարող է գիւղից գիւղ գնալ, քաղաքում առևտուր անել, անհրաժեշտ դէպքերում դատարան գնալ, այգին կամ արտը մշակելու համար գործաւորներ վարձել, նրանց կառավարել և այլն։ Խիստ փակ կեանք վարելու ստիպուած են հարուստ դասակարգի կանայք, որոնք համարա թէ գիշեր-ցերեկ փակուած են մնում իրանց տներում։ Պանդխտութեան շնորհիւ, հետզհետէ անբարոյականութիւնը կանանց մէջ ընդարձակ ծաւալ է ստանում։

Սալմաստի հայաբնակ գիւղերն անհամեմատ գեղեցիկ են, բան Անդրկովկասի հայաբնակ գիւղերը *), Տների ձևը՝ բարձր, ընդհանրապէս երկյարկանի։ Բազերում կան ծաղկանոցներ և պարտէզներ։ Տները թէև արտաքուստ առանձին չքեղութիւնից զուրկ են—այդպէս է ամբողջ Պարսկաստանում—բայց ներսից աչքի են ընկնում իրանց մաքրութեամբ և արևելեան ճաշակի զարդարանքներով։ Փողոցները թէև բաւական կանոնաւոր և լայն են, բայց մաքուր չեն, մանաւանդ գիւղի շրջակայքը, ուր կուտակւում են անասունների աղբը և զանազան կեղտոտութիւններ (տարին մի անգամ մաքրում են այդ կեղտոտու-

*) Եթէ դուք նախ անցնէք Շարուր-Նարալագեագի դիւղերից, որոնց բնակիչները սալմաստեցի գաղթականներ են, և ապա Սալմաստի հայաբնակ գիւղերը մտնէք, կը տեսնէք որ վերջիները առաջիկաների նկատմամբ քաղաքներ են, չը նայած որ 70 տարի է լինում ինչ Սալմաստի գաղթականները բնակութիւն են հաստատել իրանց այդ գաղթավայրում։

թիւնները և փոխադրում են արտերը): Գիւղերը շրջապատուած են այգիներով և անտառներով, որոնք դարձան կամ ամրան ժամանակը գեղեցիկ տեսք են տալիս Սալմաստի գիւղերին:

Ահա մոռացուած Սալմաստի ներկայ վիճակը: Դա հայաբնակ մի անկիւն է, ուր հմուտ և լուրջ գործիչների համար լայն ասպարէզ է բացուած:

ԱՐՏԱԿ ԴԱՐՔԻՆԵԱՆ